

РОЗДІЛ V МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

*В.В. Соловійова
(м. Бердянськ)*

ЗАРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДИПЛОМАТИЧНОЇ СЛУЖБИ (1914–1917 рр.)

Європейський регіон завжди відігравав надзвичайно важливу роль в історичній долі України і був важливим фактором її контактів з усім світом. Напередодні Першої світової війни та національно-визвольної боротьби провідні вітчизняні діячі шукали шляхів введення української проблеми у міжнародний контекст. Ця остання ще не знайшла свого спеціального дослідження, але деякі її аспекти висвітлено у публікаціях В. Вериги, Я. Грицака, О. Реєнта, О. Рубльова та інших сучасних вітчизняних учених¹, які працювали над розробкою питання формування модерної української нації, історією Союзу визволення України, дипломатичною площиною розв'язання «східного питання» в Європі тощо. Окремі аспекти цієї проблеми зачіпалися і в спеціальних дослідженнях, присвячених відомим українським дипломатам, у тому числі в монографії А. Господина та статтях О. Добржанського, М. Керницького, В. Ляхоцького, Л. Гентош, О. Кучерука й Г. Цвенгрош². У них зокрема знайшли своє відображення факти біографії та шляхи політичного і професійного становлення відомих українських дипломатів М. Тишкевича й М. Василька. Намагаючись розкрити процес зародження національної дипломатичної служби напередодні піднесення національно-визвольної боротьби, автор даної статті ставив своєю метою водночас узагальнити головні напрямки зовнішньополітичного інформування світу про «українську проблему» та висвітлити роль визначних вітчизняних діячів у формуванні підвалин присутності України на міжнародній арені.

Вітчизняні політики самостійницького спрямування, передбачаючи близький вибух міжнародного конфлікту, намагалися використати його для української визвольної боротьби. З цієї метою учасники львівської таємної наради (1911 р.) створили Український інформаційний комітет (УІК) на чолі з Р. Залозецьким, одним із завдань якого було пропагування за кордоном ідеї про необхідність створення незалежної Української

держави. В роки Першої світової війни комітет розвинув у Лозанні активну діяльність, яка сприяла поширенню інформації про Україну в європейському світі³.

Функції УІК продовжив Союз визволення України (СВУ), заснований у 1914 р. емігрантами переважно з Наддніпрянщини, які під час війни працювали в таборах військовополонених-українців у Центральних державах. Проект заснування СВУ був розроблений відомим вітчизняним громадсько-політичним діячем, згодом дипломатом В. Липинським ще в 1912 р. “для практичного здійснення, коли для того наступлять відповідні умови”⁴. Один з членів президії останньої й редактор його друкованого органу “Вісника Союзу Визволення України” А. Жук у 1915 р. був обраний до Головної Української ради Галичини (згодом Загальної Української ради – найвищого вітчизняного представництва в Австро-Угорщині) та Бойової управи Українських січових стрільців, скоординувавши таким чином наміри реалізувати самостійницьку ідею у Наддніпрянщині й Східній Галичині. Як відомо, СВУ вдалося досягнути значних успіхів у пропаганді ідеї створення незалежної Української держави через європейську пресу, викликати значний інтерес і симпатії до цієї справи серед світової спільноти. Але чи не найбільшим здобутком Союзу була політична та культурно-освітня робота серед українських військовополонених з російської армії в Австро-Угорщині й Німеччині, пробудження в останніх національної свідомості та залучення їх до організованого патріотичного руху. СВУ в той період усе більше схилявся до принципу так званої “практичної політики”, яка мала рахуватися з реальними обставинами і використовувати їх для вирішення національного питання. Він вважав першочерговим завданням “завоювання реальних позицій у сучасному публічному житті”⁵.

Революція в Росії була зустрінута членами Союзу з великим піднесенням та надією, що заснований вітчизняними громадсько-політичними організаціями представницький орган – Центральна рада – перебере на себе справу проголошення й розбудови незалежної Української держави. У своїй заяві від 2 травня 1917 р. президія СВУ вітала створення ради і скликання Національного конгресу, а також заявляла, що вважає за необхідне подальшу свою роботу “координувати з діяльністю покликаних волею революційного українського народу національних репрезентацій на Україні”⁶.

Проте лідери Центральної ради не тільки проігнорували звернення Союзу, а й виявили відверто негативне ставлення до діяльності СВУ. Вони намагалися всіляко відсторонитися від моральної, а тим більше фінансової підтримки Союзу, заявляючи публічно в пресі, що не мають нічого спільного з «німецькими та австрійськими агентами». У своїх

спогадах голова Центральної ради М. Грушевський кваліфікував спроби СВУ налагодити контакти з вітчизняними інституціями як такі, що кидали “доволі неприємну тінь... на нашу українську роботу”. Він зазначав, що лідерам ради, мовляв, “мало було відомо про їхню діяльність, про їхні мотиви, ще менше про ті мотиви, що їх гнали тепер до зв’язку з нами...”. “Я спеціально – супроти так добре звісних мені російських інсинуацій – пильно облишав в сій хвилі все, що пахло закордонними зв’язками, і “Союзом визволення”, і всякими такими речами”, – зауважував М. Грушевський ⁷. Внаслідок такої позиції Центральної ради втратила можливість використати надзвичайно цінні допомогу, досвід та енергію діячів СВУ, а також організованих ним військових структур у німецьких й австро-угорських таборах.

Рішення президії Союзу про те, що вона вважає “присвоєний собі мандат за вичерпаний” та обмежує його діяльність опікою над полоненими й обороною інтересів українських територій, окупованих військами Центральної держави, не було прихильно зустрінуте вітчизняними політичними організаціями і громадами, з якими працював СВУ. Це стосувалося зокрема українських полонених у таборах Австро-Угорщини та Німеччини, політичну діяльність серед яких продовжував вести Союз. Українська рада полонених у таборі Фрайштадт, організаційно-політичну роботу в якому проводив А. Жук, визнала таку позицію президії не просто “анормальною”, а “шкідливою”. На надзвичайному засіданні ради 3 червня 1917 р., яка проходила за його участю, було прийнято звернення до президії СВУ про необхідність прийняття нової політичної платформи Союзу, в якій мало бути докладно зазначено, “якою саме він хоче тепер мати самостійну Україну, як саме ставиться до розв’язання таких життєвих питань на Україні, як: земельне, робітниче, національне, культурно-просвітне і т.д.” ⁸. Зміст цієї резолюції, а також її яскраво виражений самостійницький характер дають підстави стверджувати, що вона була написана безпосередньо А. Жуком. Він ще напередодні Першої світової війни пов’язав свою діяльність із самостійницьким напрямком національного суспільно-політичного руху й продовжував підтримувати контакти з лідерами Української народної партії М. Міхновським та О. Степаненком ⁹. Принагідно слід згадати статтю А. Жука “До історії української політичної думки перед [Першою] світовою війною”, яка побачила світ 1921 р. і була присвячена десятилеттю таємних нарад гуртка українських емігрантів у Львові (1911 р.). У цій статті автор зазначав, що організаційними формами спроектованого на них національного руху мали стати співпраця з існуючими на той час в Україні групами самостійницького характеру – УНП, “Оборона України” та створення нових відповідних організацій.

За його словами, “поодинокі самостійницькі організації мали бути пізніше об’єднані в однім центрі, з задержанням автономності частей, спільним для яких був би лише постулат державної самостійності України й активна боротьба за неї”¹⁰. У вищезгаданому зверненні Української ради полонених у таборі Фрайштадт від 3 червня 1917 р. наводиться платформа політичного товариства “Визволення” в Києві, яке мало яскраво виражений самостійницький характер¹¹.

За часів Центральної ради за дорученням Генерального секретаріату 14 (27) грудня 1917 р. до Швейцарії (Лозанни), де ефективно діяв Український Інформаційний Комітет, було відряджено місію відомого вітчизняного дипломата і журналіста Ю. Гасенка. Вона мала створити дипломатичне відомство УНР у Швейцарії з функціями посольства, консульства й пресового бюро. Діяльність місії була спрямована на використання досвіду та закордонних контактів УІК, якому протягом нетривалого часу “вдалося прихилити до української справи цілу швейцарську пресу”¹². Отож, можна констатувати, що комітет у Лозанні не лише сприяв популяризації українського питання на Заході, а й зародженню дипломатичних контактів Центральної ради з європейськими країнами. Філії пресбюро одночасно з’явилися у Відні, Берліні, Парижі, Лондоні та Римі, де УІК мав кореспондентські пункти, завдяки яким “була поставлена на широку ногу пропаганда в пресі всього світу справи України”¹³.

Ю. Гасенку вдалось зустрітися з президентом і міністром закордонних справ Швейцарської Конфедерації, незважаючи на те, що вона не визнала Центральну раду. Емісар УНР зібрав надзвичайно цінні відомості для майбутніх українських дипломатичних місій до нейтральних держав. На думку сучасного історика Д. Веденеєва, створення цього вітчизняного відомства у Швейцарії можна розглядати як першу спробу запровадження постійної репрезентації України за кордоном¹⁴.

Розглядаючи зародження національної дипломатичної служби, слід згадати діяльність видатного вітчизняного дипломата графа Михайла Тишкевича. Він доклав чималих зусиль для популяризації української справи в західному світі. Опинившись під час Першої світової війни у Швейцарії, М. Тишкевич, використовував свої особисті зв’язки з впливовими політичними й дипломатичними діячами Західної Європи, поширював інформацію про ситуацію в Україні¹⁵. Граф активно співробітничав з Українським пресовим бюро у Швейцарії, яке очолював В. Степанківський, і власним коштом видавав тижневик «L’Ukraine» («Україна»), що виходив французькою мовою, починаючи від 1914 р., під редакцією останнього¹⁶. М. Тишкевич також співробітничав з Українським Інформаційним Комітетом¹⁷. Можна припустити, що співпраця його з представниками зазначеної організації сприяла поширенню

їх закордонних контактів¹⁸. В той період він також зближується з діячами СВУ, з якими графа єднала не лише справа пропагування національної справи у закордонних виданнях, але й прагнення бачити Україну самостійною державою¹⁹.

Написані М. Тишкевичем в той час статті були опубліковані в багатьох популярних за кордоном часописах: “New York Herald”, “Journal de Geneve”, “Gazette de Lousanne”, “La Liberte”, “La Democrate”, “La Tribune de Lousianne”, “La Tribune de Geneve”, “L’Ukraine”, “Kolnische Volkszeitung” та ін. Вже той факт, що вони були видрукувані різними мовами, сприяло поширенню інформації про українську проблему у світі й приверненню до неї уваги політичної еліти низки європейських країн. Зокрема статті графа, в яких він роз’яснював ситуацію у Західній Україні в період її окупації російською армією, про утиски національно-культурного життя українців поляками у цьому регіоні тощо, з’явилися в багатьох періодичних виданнях країн Антанти і викликали жваву реакцію громадськості. Під час полеміки у пресі роздратовані польські представники в зв’язку з цим писали, що “Україну видумав Тишкевич”²⁰.

Проте у роки Першої світової війни останній не обмежувався лише популяризацією української справи. Граф доклав чимало зусиль для організації благодійних акцій та фінансової допомоги біженцям, інтернованим українцям з Галичини й пораненим. Лише протягом 1916 р. на їх потреби він зібрав близько 22 тис. австрійських крон. У цій акції йому значною мірою допомагав його син – о. Станіслав, який опікувався справою українських біженців й поранених в Інсбруку. Разом вони передали на потреби потерпілих близько або 60 тис. крон²¹. М. Тишкевич залучав до благодійних акцій й також впливових політичних діячів та бізнесменів із Західної Європи і Сполучених Штатів, які надавали допомогу не лише грошима, а й медикаментами, білизною, іншими необхідними речами. Так зокрема у справі надання допомоги українським біженцям він звертався до добродійних комітетів Карнегі та Рокфелера²².

Наприкінці 1917 р., коли стали помітними певні зрушення в політиці країн Антанти щодо можливості визнання України як самостійної держави, М. Тишкевич намагався використати свої особисті зв’язки з провідними французькими політиками для пошвавлення цього процесу. 10 грудня 1917 р. було підписано англо-французьку конвенцію щодо діяльності на півдні Росії, яка скорегувала ці наміри Антанти і започаткувала кроки до визнання УНР²³. 3 січня 1918 р. генерала Табуї – прихильника надання військової допомоги Україні – було призначено «високим комісаром» Французької Республіки при уряді УНР. Напередодні цього призначення у грудні 1917 р. остання запропонувала Україні

фінансову й технічну допомогу²⁴. Таким чином, з боку Франції вона була визнана *de facto* незалежною державою та суб'єктом міжнародного права. В зв'язку з цим член французького посольства у Швейцарії граф де Шатоне писав до М. Тишкевича: “Отже, ми представлені офіційно перед новою державою, до існування політичного якої Ви сприяли з таким запалом”²⁵.

Невдовзі інша країна Антанти – Англія заявила про визнання України, й у січні 1918 р. генерального консула останньої в Одесі Джона Піктона Багге було призначено її дипломатичним представником Англії в УНР²⁶. Як відомо, представники Центральної ради розпочали переговори з військовим командуванням військ Антанти в Яссах, звідки повідомляли уряд про наміри її визнати незалежність України і надати їй допомогу у боротьбі з більшовицькими військами за умови, щоб вона не розпочинала мирні переговори з німцями²⁷. Однак перед загрозою більшовицької окупації та внутрішньої нестабільності Центральної ради, незважаючи на зовнішньополітичні симпатії до Антанти, змушена була шукати миру з державами Четвертого союзу. Негативне ставлення її країн до переговорів у Бресті-Литовському відбилосся, зрештою, й на позиції Антанти щодо України, як їх учасниці. В ноті, переданій Генеральному секретаріату французьким представником – генералом Табуї наголошувалося, що його країна вважатиме укладення УНР миру з Центральними державами за акт ворожий супроти Франції та відкличе зроблене раніше дипломатичне визнання України²⁸.

Весь цей час особою М. Тишкевича, який мав у європейських політичних колах незаперечний авторитет, виявляють зацікавлення впливові дипломатичні діячі. Зокрема, як зазначає А.Господин, до нього зверталися німецькі дипломати, “думаючи про окремий мир з Росією”. Трохи згодом вони пропонували графу “взяти гетьманство, але він не прийняв цієї пропозиції”. Аналізуючи цю ситуацію, автор зазначив, що М. Тишкевич не вірив у щирість намагань німців відновити державну самостійність України²⁹. Не менш цікавими є також інші факти, наведені французьким істориком Е. Доде. Він зокрема стверджував, що деякі литовські політичні кола робили графу – нащадкові князя Гедиміна – пропозицію стати регентом Литви, проте він знову ж таки відмовився. Інтерес до його особи виявляли й польські політичні кола. Згідно з цим же джерелом, посол Речі Посполитої у Швейцарії, граф Ростворовський приїздив до М. Тишкевича в Лозанну з пропозицією, що Польща підтримає самостійність України за умови “відступлення” їй м. Львова. Граф категорично відмовив йому, як і Бужинському – представникові польського комітету в Парижі, який звернувся до нього за сприянням у переговорах про злуку України з Річчю Посполитою³⁰.

Слід зазначити, що зацікавлення Україною у світі посилилося ще влітку 1917 р. Як вже згадувалося, інтерес виявили насамперед країни Антанти. У середині вересня 1917 р. О. Шульгин – на той час генеральний секретар охорони прав національних меншостей – зустрічався з представниками французької санітарної місії. Він зблизився з журналістом Жаном Пелісьє, який своєю інформацією про події в Україні чимало сприяв налагодженню франко-українських зв'язків. Він був ініціатором зустрічі О. Шульгина з послом Франції у Росії – Нулансом. Це була перша поважна зустріч дипломатичного представника Французької Республіки та українського міністра, яку останній дуже високо оцінив. Генеральне секретарство міжнародних справ відвідували представники італійської, американської, сербської, румунської й японської військових місій. Однак найтісніші контакти склалися з французькими та американськими військовими представництвами. Чимало цьому сприяв генерал Табуї, відкомандирований шефом французької військової місії в Росії до штабу Південно-Західного фронту у Кам'янці-Подільському, й офіцер генерального штабу Фіцвільямс³¹. Усвідомлюючи слабкість уряду О. Керенського, керівні кола Антанти всіляко намагалися забезпечити дальше ведення війни на Східному фронті.

Після жовтневого перевороту і підписання Раднаркомом перемир'я на фронті союзні держави намагались умовити український уряд продовжувати воєнні дії. 10 грудня 1917 р. було підписано англо-французьку конвенцію щодо діяльності на півдні Росії, яка скорегувала ці наміри Антанти й започаткувала кроки до визнання УНР³². Було запропоновано військовий план, побудований на приєднанні до українських збройних сил румунського, польського, чехословацького легіонів, донських та кубанських козаків. Палким прихильником цього плану був генерал Табуї. В грудні 1917 р. Франція запропонувала Україні фінансову і технічну допомогу. Інша учасниця Антанти – Румунія – через свого представника при Головному командуванні російської армії, генерала Коанда заявила про можливість надання збройної допомоги для ліквідації більшовицького заколоту в Києві, але після початку переговорів у Бресті – Литовському скасувала свою обіцянку³³. Отже, було досягнуто перші кроки в міжнародному визнанні УНР *de facto* країнами Антанти.

Негативне ставлення країн Антанти до переговорного процесу у Бресті-Литовському відбилось зрештою і на ставленні до України, як їх учасниці³⁴. Дипломатичні відносини з країнами Антанти були остаточно перервані після підписання Брестського миру, коли зовнішньополітичні обставини змусили Україну шукати реальної й швидкої допомоги у боротьбі з більшовицькою загрозою, що насувалася.

Таким чином, напередодні проголошення IV Універсалом державної

незалежності України остання мала чітко визначені пріоритети світі, чому значною мірою сприяла досить плідна діяльність відомих вітчизняних громадсько-політичних діячів – А. Жука, М. Тишкевича, представників Союзу визволення України, яким вдалося налагодити активну діяльність у державах Четвертого союзу. Завдяки ефективній праці УІК та Українського пресового бюро в Лозанні європейська спільнота отримала об'єктивну інформацію про прагнення українців створити власну незалежну державу. Перші дипломатичні інституції, закладені Центральною радою, надали політичній ініціативі ряду вітчизняних громадських діячів щодо інформації світу про Україну та її державницькі прагнення систематичного та професійного характеру.

¹ *Верига В.* Визвольні змагання в Україні. 1914–1923: В 2-х т. – Львів, 1998; *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття. – К., 1996; *Реєнт О.П.* Українська революція і робітництво, – К., 1996; *Рубльов О.С., Реєнт О.П.* Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. // Україна крізь віки. – Т. 10. – К., 1999.

² *Господин А.* Три визначні дипломати: Граф М.Тишкевич, князь І.Токаржевський-Карашевич і барон М.Василько. – Вінніпег, 1989; *Гентош Л.* Листи Симона Петлюри до графа Михайла Тишкевича //Україна модерна. – Ч.1. – Львів, 1996. – С. 157–171; *Кучерук О.* Дипломатичні зносини України та Ватикану у 1917–1921 рр.//Україна дипломатична. – Вип.ІІ. – К.,2002. – С. 487–494; *Цвенгрош Г.* Граф Михайло Тишкевич у змаганнях за вільну і соборну Україну //Дзвін. – Львів, 1998. – №11/12. – С. 11–121; *Цвенгрош Г.* Роль графа Михайла Тишкевича у національних змаганнях за вільну, незалежну і соборну Україну, її політичне визнання Французькою республікою// Збірник праць і матеріалів на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. – Львів, 1998. – С. 179–209; *Добржанський О.* Початок політичної кар'єри М.Василька //Питання історії України. Зб.наук.ст. – Т.4. – Чернівці, 2000. – С. 298–306; *Керницький М.* Микола Василько: дві дати з його політичного життя // Буковина – мій рідний край. – III історико-краєзнавча конференція молодих дослідників, студентів та науковців. – Чернівці, 17 травня 1998 р. – С. 50–51; *Ляхоцький В.* Микола Василько: парадокси пам'яті та забуття //Україна дипломатична. – Вип. ІІ. – К., 2002. – С. 475–486.

³ *Тереженко Ю.* Причинки до історії галицького консерватизму //Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика. – Вип.1. – К., 2000. – С. 41.

⁴ *Дорошенко В.* Союз Визволення України //Свобода (Джерсі-Сіті). – 1954. – 5 серпня.

⁵ *Андрій Жук.* До історії української політичної думки перед [Першою] світовою війною // The Political and Social Ideas of Vjajieslav Lypyns'kyj // Harvard Ukrainian Studies. – Vol. IX, N. s. – P. 191.

- ⁶ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. – Т. II. – К., 2002. – С. 48.
- ⁷ *Грушевський М.* Спомини//Київ. – 1989. – № 11. – С. 114–115.
- ⁸ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОУ). – Ф.3807, Оп.2, Спр.13. – Арк.1-2.
- ⁹ *Жук А.* Як дійшло до заснування «Союзу Визволення України» //Календар-альманах «Дніпро» на звичайний рік 1935. – Львів, 1935. – С. 108–109.
- ¹⁰ *Андрій Жук.* До історії ... Р. 196.
- ¹¹ ЦДАВОУ. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 13. – Арк. 2.
- ¹² Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф. 7050, Оп.1, Спр.1239. – Арк.1; *Веденєв Д.В.* Становлення зовнішньополітичної служби України (1917–1920): Дис... канд. іст. наук. – К., 1994. – С. 43–44.
- ¹³ *Будков Д., Веденєв Д.* Система зовнішньополітичного інформування в часи Директорії //Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки. – Вип. 4. – К., 1993. – С. 13.
- ¹⁴ *Веденєв Д.В.* Вказ. праця.
- ¹⁵ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. – Т. I. – К., 2002. – С. 44.
- ¹⁶ *Тишкевич М.* З листів (1915–1930) // Вісник (Львів). – 1939. – Т. III. – Кн. 9. – С. 643.
- ¹⁷ *Терещенко Ю.* Вказ. праця.
- ¹⁸ Український прапор (Відень). – 1919. – 23 серпня; ДАРФ. – Ф.7050, оп.1, спр.1239. – Арк.1-2.
- ¹⁹ *Тишкевич М.* Вказ. праця. – С. 643–667.
- ²⁰ Центральний державний історичний архів у м. Львові (далі – ЦДІАЛ). – Ф.681. – Оп.1. – Спр5. – Арк.29.
- ²¹ *Господин А.* Вказ. праця. – С. 17
- ²² *Тишкевич М.* З листів. – С. 647–648.
- ²³ *Покровська І., Хорошилова Ю.* Місія, приречена на невдачу // Політика і час. – 1995. – № 5. – С. 73.
- ²⁴ *Шульгин О.* Сторінки споминів //Тризуб (Париж). – 1927. – Ч. 46. – С. 7–8; Жуковський А. Політична і громадська діяльність Олександра Шульгина //Збірник на пошану Олександра Шульгина /1889–1960/. – Париж – Мюнхен, 1969. – С. 23.
- ²⁵ ЦДІАЛ. Там же.
- ²⁶ *Жуковський А.* Вказ. праця.
- ²⁷ *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1993. – С. 99.
- ²⁸ *Дорошенко Д.* Вказ. Праця. – С. 239.
- ²⁹ *Господин А.* Вказ. праця. – С. 15.
- ³⁰ ЦДІАЛ. – Ф. 681. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 30.
- ³¹ Українська Центральна рада: Документи і матеріали. – К.,1996. – Т.2. – С. 50.
- ³² *Покровська І., Хорошилова Ю.* Вказ. праця.
- ³³ *Шульгин О.* Вказ. праця.
- ³⁴ *Дорошенко Д.* Історія України, 1917–1923. – Т. 1. – Ужгород, 1932. – С. 239.